

Marc van Oostendorp en Simone Wolff
(redactie)

HET DIALECTEN- DOEBOEK

DE SCHATKAMER VAN 90 JAAR
MEERTENS INSTITUUT

Sterck & De Vreese

© 2022 Meertens Instituut | uitgeverij Sterck & de Vreese

Omslagontwerp Mijke Wondergem
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 887 3
NUR 610

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & de Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & de Vreese.

Sterck & de Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

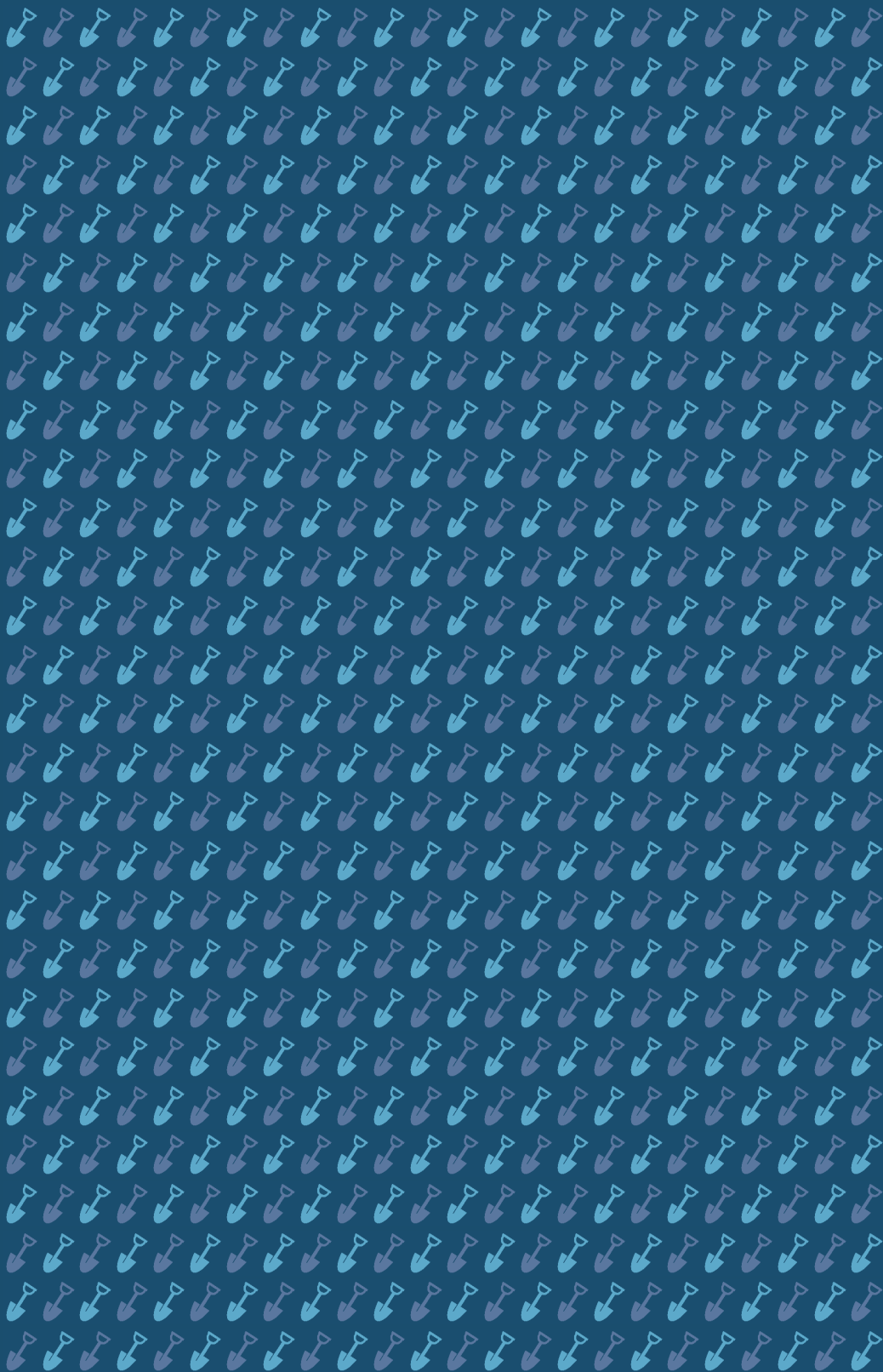
www.sterckendevreese.nl

Inhoudsopgave

Inleiding – We hebben onze schatkamers opengezet Marc van Oostendorp	9
‘Ja’ en ‘nee’ zeggen in het dialect Astrid van Alem	15
Dit lees maar! Sjef Barbiers	19
Werkwoorden op een kluitje Hans Bennis	24
90 jaar Meertens Instituut en de waardering voor het dialect Jan Berns	29
Stellingwerfse data uit 1931 Henk Bloemhoff	33
De enquête die er niet had mogen zijn Cor van Bree	36
Reflectie op het gebruik van geografische verspreidingskaarten in de taalkunde Leonie Cornips & Vincent de Rooij	39
Deeltjesversnellers van de taal Norbert Corver	43

Variatie van onderwerpen en onderwerpen van variatie	49
Jeroen van Craenenbroeck & Marjo van Koppen	
Bevrijd de Dialectologie!	55
Karen De Clercq & Guido Vanden Wyngaerd	
Bepaalt de NORM wel de norm?	58
Kristel Doreleijers	
Ik zijn, ik ben, ik binne	62
Ton Goeman	
Taal- en dialectverhoudingen in Fryslân	69
Wilbert Heeringa & Hans Van de Velde	
Kan en dan zonder n ?	75
Frans Hinskens	
Ooit in het e-WND	80
Jack Hoeksema	
‘Jan weet dat allemaal nog wel’	83
Eric Hoekstra	
Veeg je benen!	87
Roeland van Hout	
Wil je nog koffie? Ja-k!	91
Mathilde Jansen	
Hoe plaatsnamen laten zien waar in Holland Fries werd gesproken	95
Peter Alexander Kerkhof	
Dialectologische databanken aan het Meertens Instituut	100
Jacques Van Keymeulen	
Lofzang op de dataverzamelingen van het Meertens Instituut	104
John Nerbonne	
Foneem en spelling	109
Jan Nijen Twilhaar	
De speeltuin die Meertens Kaartenbank heet	113
Miet Ooms	
Onvervalst Eierlands in de vragenlijsten	117
Marcel Plaatsman	
Limburgse invloed in Holland?	121
Gertjan Postma	

Corpora en kaarten combineren: ‘kerk’ en ‘beek’ met of zonder -e in plaatsnamen en dialecten	126
Pieter van Reenen	
Van kaakel tot De Windt	131
Cefas van Rossem	
Wie komt uit de kerk?	137
Harrie Scholtmeijer	
Geheimtalen vroeger en nu	141
Nicoline van der Sijs	
De Vragenlijsten van ’t Dialectenbureau	147
door Jan Stroop	
Woorden voor een hark in de dialecten van Noord-Brabant. Burgerwetenschap via Facebook anno 2021	152
Jos Swanenberg	
Op zoek naar condooms en zakdoeken	157
Veronique De Tier	
‘Laat mij maar lopen langs de strate’	163
Reinhild Vandekerckhove	
De opmars van de huig-r in Vlaanderen	167
Hans van de Velde	
De aardappel in het Fries	173
Willem Visser	
De prachtige patronen van dialectvariatie	178
Martijn Wieling	
Meer dan alleen vragenlijsten ...	182
Douwe Zeldenrust	

Inleiding

We hebben onze schatkamers opengezet

Is uw vrouw ziek of heeft u de vrouw ziek? Is het woord *kop* u te plat of is het woord *hoofd* juist te stijfjes? Zegt u een *e* aan het eind van ‘Hij lachte zachte’? Of deed uw oma dat nog wel en u niet meer? De Nederlandse dialecten zijn op zijn minst een bijna onuitputtelijke bron van weetjes. Je zou er een heleboel van op een kaartspel kunnen zetten om er dode momenten in een gesprek mee op te fleuren. Ook als dat gesprek verder gevoerd wordt in het Standaardnederlands.

De databanken en archieven van het Meertens Instituut zijn een bron van zulke weetjes. Een enkele keer worden ze ook zo gebruikt: dan komt de volledige redactie van een taalquiz langs in onze bibliotheek omdat ze grappige anekdotes over het dialect nodig hebben, ‘typische’ woorden voor een bepaalde streek, uitdrukkingen die volgens de quizmakers misschien iets kunnen onthullen over de volksaard ook als het ons, de onderzoekers, nooit duidelijk wordt wat dit dan zou kunnen zijn.

Je kunt nog veel diepzinniger vragen stellen aan de schat aan materiaal die we de afgelopen negentig jaar verzamelden. Sommige van die databanken zijn terecht wereldwijd beroemd onder taalkundig onderzoekers omdat ze zo’n nauwkeurig beeld geven van taalvariatie, het wonderlijke verschijnsel dat je op een klein stukje grond zoveel verschillende vormen vindt, niet alleen in de woordenschat, maar ook in de uitspraak en de grammatica. Het levende bewijs dat taal niet alleen bedoeld kan zijn om

zakelijke boodschappen uit te wisselen, maar minstens evenveel om te laten horen wie je bent, wie je wilt zijn.

En het mooie is dat al dat materiaal niet alleen gratis toegankelijk is voor wie in de redactie zit van een tv-quiz of wie een beroemde hoogle-
raar is aan een Amerikaanse universiteit. In de afgelopen 25 jaar hebben we er alles aan gedaan om alle in ruim negentig jaar tijd verzamelde gegevens óók ter beschikking te stellen aan iedereen die er belangstelling voor heeft. De kaartenbakken zijn overgetikt, de audio-opnamen zijn van band overgezet naar digitale bestanden, de vele kaarten die er getekend zijn op hoge resolutie ingescand. Iedereen die vragen heeft over dialecten – het eigen dialect of het dialectlandschap van onze hoek van Noordwest-Europa – kan dag en nacht terecht op onze website.

We hebben dit *Doeboek* gemaakt voor wie meer wil weten over het rijke culturele erfgoed dat door de dialecten vertegenwoordigd wordt, maar vooral voor wie zelf op onderzoek wil. Of dit nu uw beroep is of uw liefhebberij, we maken u wegwijs in onze via onze website raadpleegbare archieven zodat u zelf op onderzoek kunt gaan. We laten zien wat er zoal te onderzoeken is aan de traditionele dialecten. Enkele tientallen van de beste dialectonderzoekers, werkzaam bij het Meertens Instituut, met pensioen of elders aan het werk, helpen u in deze bundel op weg: ze geven een inkijkje in wat voor schatten er te ontdekken zijn.

Van knikkers tot de verloren zoon

De website van het Meertens Instituut bevat voor zulk onderzoek veel belangrijke bronnen. De *Nederlandse Dialectenbank*, bijvoorbeeld, waarin meer dan duizend uur aan geluidsopnamen zijn opgenomen. Veel van die opnamen zijn van de zogenoemde ‘banden vrij gesprek’: onderzoekers installeerden hun bandrecorder in een huiskamer en lieten mensen spreken in hun eigen dialect. Soms spreken ze met elkaar, soms neemt ook de onderzoeker deel, en soms vertelt iemand een langer verhaal. Er zijn mensen die de Dialectenbank bezoeken ter ontspanning: eindeloze discussies over of vroeger de melkbussen nu op dinsdag of op woensdag werden opgehaald hebben een kalmerend effect. Maar vooral is nergens

zo goed gedocumenteerd hoe gewone Nederlanders zo'n vijftig jaar geleden spraken.

De *Vragenlijstenbank* is een andere pijler onder het Meertens Instituut. Vanaf het allereerste jaar stuurden onderzoekers vragenlijsten naar zogeheten 'informanten' in heel Nederland en veel delen van Vlaanderen, met vragen over het eigen dialect: hoe werden doorzichtige knikkers genoemd? Zeiden mensen eerder 'hij zegt dat hij dat heeft willen lezen' of 'dat hij dat heeft lezen willen'? Of wat voor scheldwoorden waren er voor inwoners van naburige dorpen? Al die vragenlijsten, en een groot deel van de antwoorden, zijn digitaal doorzoekbaar.

Nog wat systematischer zijn de dialectatlasprojecten geweest, die rond de overgang van de twintigste naar de eenentwintigste eeuw zijn uitgevoerd, en die hebben geleid naar de *Fonologische*, de *Morfologische* en de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (FAND, MAND, SAND). Dat waren papieren werken met een selectie uit het materiaal. Voor deze projecten zijn onderzoekers alweer honderden plaatsen in Nederland en Vlaanderen langsgetrokken, met gedetailleerde vragenlijsten over grammaticale verschijnselen. Alle data zijn te doorzoeken in de databases GTRP (Goeman-Taeldeman-Van Reenen-Project, voor FAND en MAND) en DynaSAND (voor de SAND).

Er staat overigens ook nog een *PLAND* op de website, met plantennamen in honderden dialecten. Vooral veldbloemen zoals de boterbloem, de paardenbloem en de klaproos hebben heel veel verschillende namen: zij werden niet op markten verhandeld en doordat mensen er daarom alleen in kleine kring over praatten, konden er veel namen ontstaan.

Wie nóg meer geografische informatie wil bekijken, kan terecht in de *Kaartenbank* en in de *Elektronische Woordenbank van de Nederlandse dialecten*. De eerste bevat scans van bijna dertigduizend kaarten, overigens niet alleen over dialecten, maar ook over cultuurverschijnselen (met wat voor boeman werden kinderen in vroeger tijd in welke streken bang gemaakt bijvoorbeeld). De tweede is een groeiende database waarin allerlei dialectwoordenboeken systematisch bij elkaar zijn gebracht. Zo kunt u in één keer zoeken naar woorden in pakweg het Aalburgs, het Bredaas en het Staphorsts.

Historische informatie is er in de meeste van deze databanken al in

overvloed, maar enkele van onze verzamelingen richten zich daar specifiek op. Op *Middelnederlands.nl* vindt u informatie over de verspreiding van dialecten in vooral de dertiende en de veertiende eeuw, op basis van in die tijd geschreven oorkonden en andere officiële documenten. Het *Winkler-project* is genoemd naar de Haarlemse schoolmeester J.H. Winkler die in 1874 een dik boek publiceerde met vertalingen van het bijbelse verhaal van de verloren zoon in heel veel dialecten. Aan het eind van de twintigste eeuw herhaalde onderzoeker Harrie Scholtmeijer, indertijd aan ons instituut verbonden, die exercitie wat ook nog eens bijna negentig recentere vertalingen opleverde.

Naast dit alles beheert het instituut nog een groot aantal andere databanken, waarbij de nadruk niet ligt op de dialecten, maar die desalniettemin interessant zijn voor de liefhebber, zoals de *Verhalenbank* en de *Liederbank*, tot de rand gevuld met mondeling overgedragen verhalen en liedjes uit alle tijden, of de *Etymologiebank*, met informatie over de historische ontwikkeling van de Nederlandse woordenschat.

Water wel en water niet kan

Wat valt er dan zoal te onderzoeken? U kunt onze databanken natuurlijk gebruiken om meer te weten te komen over het dialect van uw geboorteplaats of -streek, of van de regio waar u woont. Wie weet kunt u in de Dialectenbank een opname vinden om te beluisteren hoe het klinkt (of klonk) of vindt u in de Woordenbank een woordenboek van een verwant dialect. Grammaticale informatie kunt u misschien vinden via *GTRP* en *DynaSAND*. Voor menig dialect valt op die basis waarschijnlijk wel een aardig overzicht van de taal te maken, in sommige gevallen ook met wat historische diepte: in veel van het onderzoek werd vooral gekeken naar oudere mensen. In de Dialectenbank zitten bijvoorbeeld mensen die in de jaren vijftig van de twintigste eeuw al van gevorderde leeftijd waren, en dus geboren in de negentiende eeuw.

De meeste schrijvers in dit *Doeboek* hebben vaak vragen die gebaseerd zijn op de vergelijking van dialecten. Van oudsher hebben de geografische patronen dialectonderzoekers geïnteresseerd, onder andere omdat deze de geschiedenis van de dialecten weerspiegelen: vernieuwingen in

de taal verspreidden zich vaak langzaam van een stad naar omliggende gemeenten. De grenzen van een dialectverschijnsel kunnen ons dan iets leren over het invloedsgebied van een dialect in vroeger tijden.

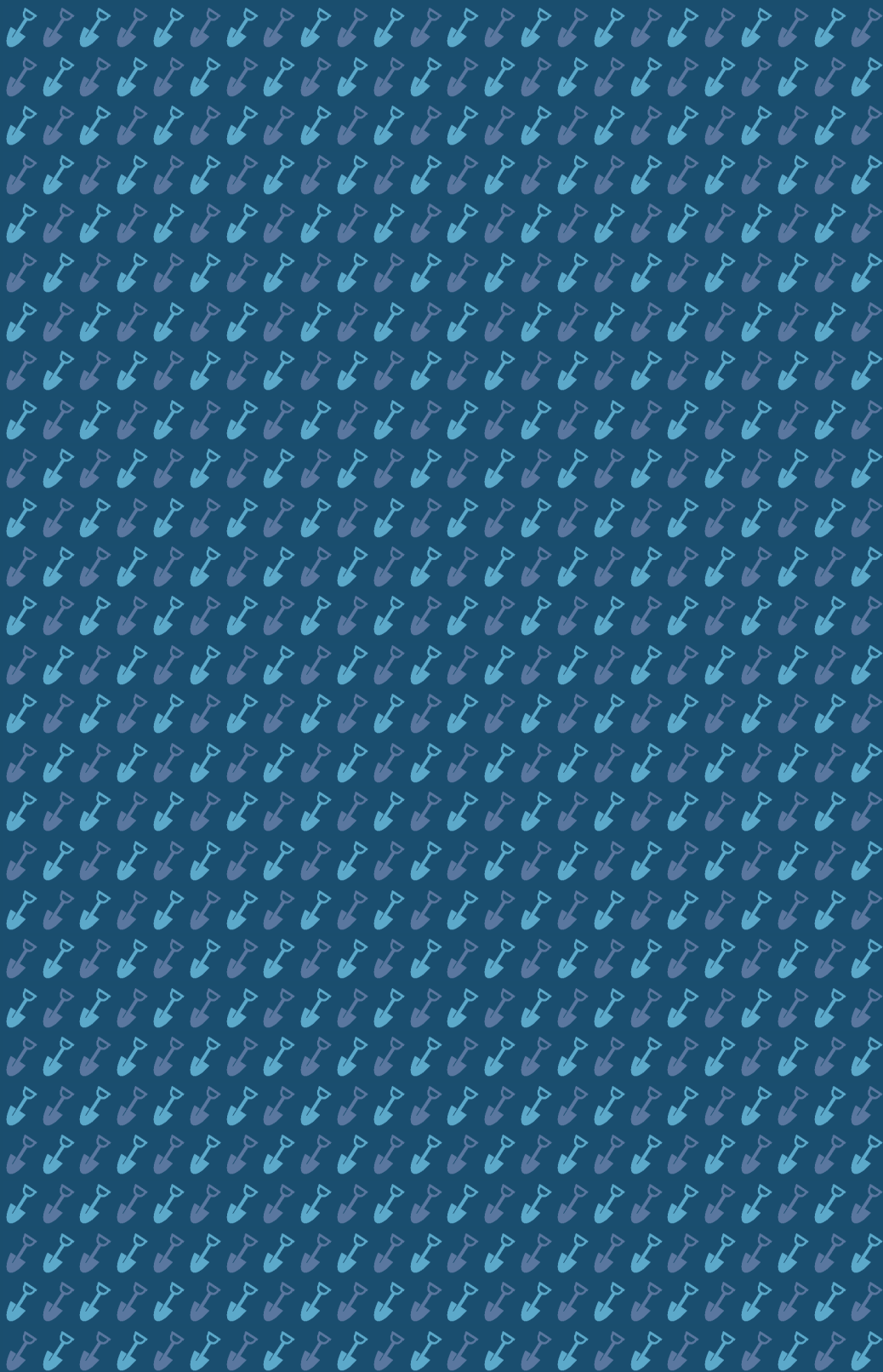
De rijke variatie in het Nederlands kun je ook onderzoeken als een voorbeeld van wat taal allemaal kan: op hoeveel verschillende manieren we kennelijk hetzelfde kunnen uitdrukken. Maar bij zoveel rijkdom, als bijna alles kan, wordt het eigenlijk minstens even interessant om te zien wat er allemaal *niet* kan, en je af te vragen waarom die dingen dan niet kunnen. Vertelt ons dat ook niet iets over de manier waarop de mens omgaat met zijn taal?

Beroepsonderzoekers en u

De laatste jaren staat het idee van ‘burgerwetenschap’ in de belangstelling: hoe betrekken beroepsonderzoekers burgers bij hun onderzoek? Mensen met een belangstelling in de wetenschap kunnen ook zonder diploma interessante dingen bijdragen: gegevens verzamelen die anders verborgen blijven.

Het Meertens Instituut heeft een lange geschiedenis van burgerwetenschap. Eigenlijk zijn we een instituut dat op burgerwetenschap gebouwd is, met onze vragenlijsten, onze banden vrij gesprek, enzovoort. We hebben de ambitie daarin de komende jaren nog verder te gaan. Er zijn genoeg mensen die ons kunnen en willen helpen, niet alleen met het verzamelen van nog meer gegevens – want ook in de eenentwintigste eeuw leven de dialecten door – maar ook om er alle inzichten uit te halen die erin zitten. Voor die mensen is dit boekje bedoeld; voor mensen als u.

Marc van Oostendorp is sinds 1999 onderzoeker aan het Meertens Instituut, en daarnaast sinds 2017 hoogleraar Nederlands en Academische Communicatie aan de Radboud Universiteit.

‘Ja’ en ‘nee’ zeggen in het dialect

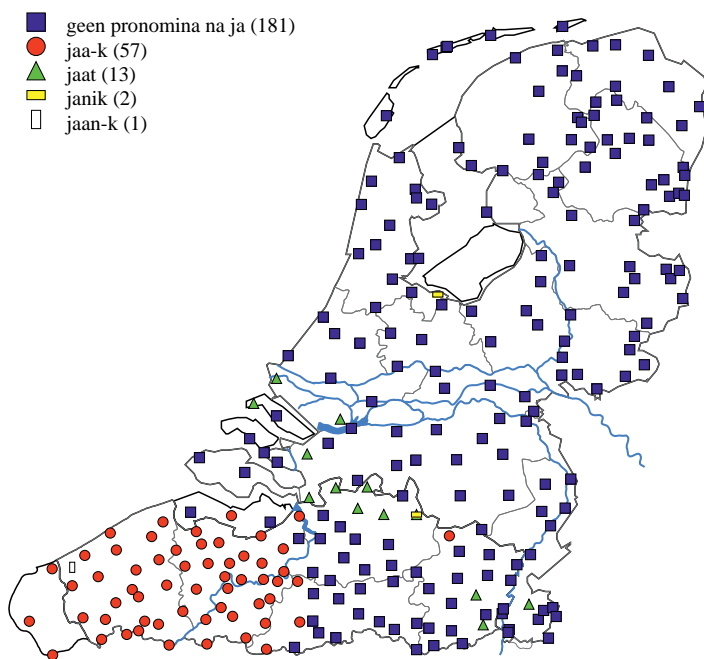
Astrid van Alem

De Nederlandse dialecten staan bij taalonderzoekers bekend om hun grote verscheidenheid aan inflectie; de verandering van de vorm van een woord, vaak om een grammaticale functie uit te drukken (denk aan: woord – woorden, – *en* is hier meervoudsinflectie). Zo komt in verschillende dialecten inflectie niet alleen voor bij werkwoorden (‘we lop-en’), maar ook bij voegwoorden (‘dat-e we lop-e’, ‘as-e we lop-e’). In het West- en Oost-Vlaams vinden we zelfs inflectie op ‘ja’ en ‘nee’. Als u aan een Vlaming vraagt: ‘Wil je nog koffie?’, kan hij of zij antwoorden met: ‘Jaak!’ Of wanneer u bij een Vlaming informeert: ‘Staat dat huis te koop?’, kan deze ontkennen met ‘neet’. Dit fenomeen is goed gedocumenteerd in de DynaSAND, de Dynamische Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten die de variatie in zinsbouw in dialecten van het Nederlands in Nederland, België en Frans-Vlaanderen in kaart brengt.

In de DynaSAND laten de kaartjes onder het kopje ‘Subjectclitics in antwoorden’ een duidelijke scheiding zien tussen West- en Oost-Vlaanderen en de rest van het Nederlandse taalgebied.¹ De algemeen geaccep-

¹ Mocht u niet overtuigd zijn door de voorbeelden en de kaartjes, dan kan ik u aanraden een willekeurige West- of Oost-Vlaamse plaats aan te klikken op de Spreekende Kaart (via www.meertens.knaw.nl/ndb). Waarschijnlijk hoort u binnen enkele minuten een volmondig ‘jaat!’.

teerde analyse is als volgt: het volledige antwoord op een ja/nee-vraag bestaat uit ‘ja’ of ‘nee’, plus een herhaling van de vraag (‘ja, ik wil nog koffie’, ‘nee, het staat niet te koop’). In de meeste gevallen wordt het grootste deel van dat antwoord niet uitgesproken. In het Standaardnederlands is het deel dat niet wordt uitgesproken de hele herhaalde vraag (‘ik wil nog koffie’, ‘het staat niet te koop’); wat wel wordt uitgesproken is alleen ‘ja’ of ‘nee’. In het Vlaams wordt ook het onderwerp van de herhaalde vraag uitgesproken: ‘Ja, ik’, en ‘nee, het’. Dit wordt vervolgens verkort tot ‘jaak’ en ‘neet’.

Kaart 1: Subjectclitics in antwoorden: clitica en vervoeging na ja/nee, 1 enkelvoud

Hoewel ikzelf niet in Vlaanderen maar in West-Brabant ben opgegroeid, komt een soortgelijk fenomeen mij bekend voor. Naast ‘ja’ en ‘nee’ hoor je in West-Brabant ook vaak ‘jot’ en ‘nut’ (meestal uitgesproken met een lange klinker). Ook de kaartjes in de DynaSAND laten zien dat in het

grensgebied tussen West-Brabant en België inderdaad een paar ‘jaats’ te vinden zijn. De vraag is nu: zijn ‘jot’ en ‘nut’ in het West-Brabants hetzelfde als ‘jaak’ en ‘neet’ in het Vlaams?

De analyse van het Vlaams gaat ervan uit dat de inflectie op ‘ja’ en ‘nee’ eigenlijk het onderwerp van de herhaalde vraag is. Dit betekent dat de vorm van de inflectie afhankelijk is van het soort onderwerp in de herhaalde vraag. De voorbeelden in (1-3) uit de DynaSAND laten zien dat dit zo is.

- (1) Wil je nog koffie? Jaak. (Ja, **ik** wil nog koffie)
- (2) Gaat ze dansen? Jaas. (Ja, **ze** gaat dansen)
- (3) Staat dat huis te koop? Neet. (Nee, **het** staat niet te koop)

In het West-Brabants is dit niet zo: de geïnflecteerde vorm van ‘ja’ en ‘nee’ is altijd ‘jot’ of ‘nut’, zoals de voorbeelden in (4-6) laten zien (de West-Brabantse zinnen zijn gebaseerd op mijn eigen intuïties).

- (4) Wil je nog koffie? Jot. (Ja, ik wil nog koffie)
- (5) Mag ze gaan dansen? Jot. (Ja, ze mag gaan dansen)
- (6) Is het erg dat het huis nog te koop staat? Nut. (Nee, het is niet erg)

De Vlaamse en de West-Brabantse zinnen hierboven verschillen ook op een ander punt. De Vlaamse geïnflecteerde vormen van ‘ja’ en ‘nee’ kunnen gebruikt worden als antwoord op een vraag naar een feit (2, 3) of op een ‘subjectieve’ vraag naar bijvoorbeeld een gevoel of wens (1). In het West-Brabants kan ‘jot’ en ‘nut’ alleen gebruikt worden als antwoord op een subjectieve vraag. Dat betekent dat de vragen naar een feit in (2) en (3) in het West-Brabants niet met ‘jot’ en ‘nut’ beantwoord kunnen worden, zoals (7) en (8) laten zien (# geeft aan dat het antwoord ongebruikelijk is).

- (7) Gaat ze dansen? # Jot.
- (8) Staat dat huis te koop? # Nut.